

dr Dariusz Dyląg

Kpt. Rajmund Bergel – uczestnik bitwy kaniowskiej oraz autor pierwszej monografii II Korpusu Polskiego

Z biografii Rajmunda Bergla

Rajmund Michał Bergel urodził się 12 sierpnia 1894 r. w Jordanowie, jako syn sędziego Andrzeja i Marii, z domu Płatkowskiej. Ukończył gimnazjum w Tarnowie. Wydawał pismo „Kujmy Broń”. Był działaczem „Promienistych” – młodzieżowej organizacji niepodległościowej. W latach 1912–1913 organizował wraz z ojcem na terenie Tarnowa struktury Związku Strzeleckiego. Studiował polonistykę i historię na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego. Przerwał studia, wstępując do wojska. Od 1914 r. pełnił służbę w 2. pułku piechoty Legionów Polskich¹. Mjr Bolesław Roja, późniejszy generał, wymienia go wśród swoich podkomendnych, podoficerów 16. kompanii, IV batalionu, w stopniu kaprała, a we wspomnieniach z 1933 r. dołącza dodatkowo fotografię Bergla z następującym komentarzem:

Sierż. Bergiel Rajmund, poeta batalionowy. Liczni nasi poeci ścinają się między sobą. Bergiel rymował od ręki przy wydawaniu fasunków pod adresem kompanijnych: – Bierzcie się lepiej, biedne lepirymy, skrobać kartofle i inne jarzyny – odpowiadali mu: – wy dostał się Rajmund aż do prowiantury. Dowcip mu zmarniał, zadart łeb do góry... itd.².

A oto dalszy fragment z rzeczonyj prowiantury:

Kpt. Rajmund Bergel, na lewej kieszeni „Krzyż Kaniowski”, ze zb. NAC

¹ Zob. D. Dyląg, *Do Ciebie Polsko i dla Twojej chwały, czyli rzecz o Rzeczypospolitej Rafajłowskiej*, „Gazeta Górska” 2014, nr 4, s. 21.

² B. Roja, *Legionści w Karpatach 1914-1915 roku*, Warszawa 1933, s. 391.

Bolesław Roja, dowódca Rajmunda Bergla w IV bat. 2. pp. LP, tu w randze pułkownika;
ze zb. NAC

Na kontrolera postawiłem w prowianturze młodego akademika, wечно przy pracy i zawsze dla drugich, milczącego aspiranta oficerskiego, Bergla (...). Błady, chory, filozof nasz Bergel pracuje na mrozie przy transportach. Nie żałował się na froncie, ani nie oszczędza się tu. Mocna psychika w chorym organizmie Bergla. Należałoby go gwałtem na południe na kurację wystać, ale ten młody człowiek nie reflektuje na ulgi, gdy towarzyszy wszy gryzą, nie ubiega się o wyższą szarżę i beneficja³.

Albo jeszcze jeden:

Tu spoczywa polski legionista. Padł na Panter passie, na granicy Węgier i Polski w utarczce z patrolami kozaków. Poeta batalionowy, plut. Bergel mówi: – a zimno musi tam być w tym grobie! A samo musi tam być!⁴.

Portretowa fotografia naszego poety legionowego znalazła się również w *Albumie Legionów Polskich*⁵.

³ Tamże, s. 204–205.

⁴ Tamże, s. 138.

⁵ Album Legionów Polskich, Kraków 1933, s. 89.

Portretowa fotografia Rajdumnda Bergla w „Albumie Legionów Polskich”, Kraków 1933, s. 89.

Przeszedł z pułkiem przez front austriacko-rosyjski pod Rarańczą, uczestniczył 11 maja 1918 w bitwie pod Kaniowem, gdzie dostał się do niewoli niemieckiej. Podczas pobytu w obozach jenieckich w Brześciu i Güstrow nabawił się choroby płuc. Po Wielkiej Wojnie pełnił służbę w Wojsku Polskim. Został zweryfikowany w stopniu kapitana ze starszeństwem z 1 czerwca 1919 i 849. lokatą w korpusie oficerów piechoty. W 1921 r. kpt. Bergel był oficerem łącznikowym przy świącie Naczelnika Państwa⁶. Od 1923 r. pełnił służbę w 67. pułku piechoty w Brodnicy, będąc jednocześnie „odkomenderowany” na Uniwersytet Jagielloński, na którym kontynuował studia. W 1924 r. był już oficerem rezerwy 67. pp. Z czynnej służby wojskowej został zwolniony ze względu na stan zdrowia. Odznaczony: Krzyżem Srebrnym Orderu Wojennego *Virtuti Militari* (nr 7020, za bohaterstwo podczas walk w Legionach)⁷, Krzyżem Niepodległości, Krzyżem Walecznych, Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, odznaką pamiątkową Związku Kaniowczyków „Krzyżem Kaniowskim”⁸.

⁶ Dowództwo Okręgu Centralnego. Legitymacja L. 9: *Kpt. BERGEL Rajmund jest oficerem łącznikowym przy świącie Naczelnika Państwa i jako taki musi przebywać obok Jego świąty. Wszystkie władze i organa cywilne i wojskowe uprasza się o nieczynienie trudności i ewentualną pomoc w wykonywaniu jego służby. Grudniadz, dnia 4 czerwca 1921. Domaradzki, płk Szt. Gen. i Szef Sztabu.*

⁷ Zob. E. Tomkowski, *Kawalerowie Virtuti Militari 1792-1945*, t. 2 (1914-1921), cz. 2, Koszalin 1993, s. 18.

⁸ 2 Korpus Wojsk Polskich generała Hallera. Legitymacja: *P. Bergel Rajmund, chorąży sztabu Korpusu otrzymuje „Krzyż Kaniowski” za № 2061 na pamiątkę bitwy z Niemcami dnia 11 Maja 1918 r. pod Kaniowem. Szef Sztabu 2 Korpusu W.P. – Żymierski płk, Wice-Prezes Związku 2 Korpusu W.P. – J. Guttawry(?). Pieczęć okrągła z napisem: Związek Oficerów, lekarzy i urzędników b. 2 Korpusu W.P.*

Legitymacja „Krzyża Kaniowskiego” nr 2061; ze zb. Muzeum Niepodległości w Myślenicach.

Ukończył przerwane studia i objął posadę nauczyciela w państwowym gimnazjum w Gorlicach. Jako nauczyciel rzeczywisty został przeniesiony od 1 września 1928 r. do gimnazjum w Myślenicach, rozporządzeniem Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 21 maja 1928 r. (L. II. 7438/28) oraz rozporządzeniem Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego z 6 czerwca 1928 r. (L. II. 6302/28)⁹. Uczył języka polskiego oraz propedeutyki filozofii. Na podstawie art. 8 Ustawy z 1 lipca 1926 r. uzyskał z dniem 1 grudnia 1927 r. tzw. ustalenie na stanowisku nauczyciela, rozporządzeniem Kuratorium O. S. Kr. z 21 października 1929 r. (Nr. II. 11770/29)¹⁰. Już wtedy dawała o sobie znać nieuleczalna choroba. W pierwszym półroczu roku szkolnego 1930/31 uzyskał zniżenie obowiązującego wymiaru godzin do połowy (rozp. Kur. O. S. Kr. z 16 lipca 1930, L. II. 7567/30), a w drugim półroczu pozostawał na płatnym urlopie dla poratowania zdrowia, usankcjonowanym rozporządzeniem Kuratorium O. S. Kr. z 21 stycznia 1931 r. (L. II. 583/31)¹¹.

Zachowały się wspomnienia byłych uczniów Profesora Bergla z krótkiego okresu pracy w myślenickim gimnazjum. Oto fragment spisanych wspomnień Natalii Szumskiej–Ślósarzowej z 1989 r.:

⁹ Zob. *Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum imienia Tadeusza Kościuszki w Myślenicach za rok szkolny 1929/30*, [Myślenice] 1930, s. 31-32.

¹⁰ Zob. tamże, s. 35.

¹¹ Zob. *Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum imienia Tadeusza Kościuszki w Myślenicach za rok szkolny 1930/31*, [Myślenice] 1931, s. 22 i 25.

Miałam zaszczyt i szczęście być uczennicą prof. Rajmunda Bergla w III klasie Gimnazjum w Myślenicach przez jeden rok szkolny 1929/30. Młodzież z całej klasy czekała na początku roku na pierwszą lekcję języka polskiego, bo słyszeliśmy, że będzie nas uczył wychowanek tego Gimnazjum, legionista, literat i poeta. Wszedł do klasy oczekiwany prof. Bergel. Raczej wysoki, szczupły pan, jakby pochylony nieco. Z powagą wstaliśmy na jego powitanie. Siadł za katedrą, oparł się głową o lewą rękę – to była Jego stała pozycja na lekcjach i zaczął z nami naukę. Zawsze panowała ogromna cisza na lekcjach Profesora. Wiedzieliśmy, że jako 16-letni uczeń naszej szkoły włożył mundur wojskowy i na ochotnika ruszył na wojnę o wolność Ojczyzny. Służył w II Brygadzie gen. Hallera. (...) Poniewierka wojenna stała się powodem jego zapadnięcia na ciężką chorobę płuc, która zmiotła Go jako młodego człowieka. (...) Pamiętam Jego pogrzeb. Oficerowie nieśli trumnę, na której leżała czapka wojskowa. Krzyż Virtuti Militari i inne odznaczenia wojskowe niósł przed trumną na poduszce oficer w randze kapitana. Za trumną Matka–Staruszka jechała powozem, bo nie miała sił iść... Potem żona, siostry, bracia, tłum myśleniczan i Jego uczniów. Wszyscy żegnali Wielkiego człowieka, poetę, legionistę i patriotę. Do dziś dnia odwiedzamy Jego mogiłę na cmentarzu myślenickim, blisko dzwonnicy, składamy kwiaty. Czytamy Jego patriotyczne wiersze pisane już w czasie wojny i potem.

Był twórcą postromantycznych wierszy na temat walki polskich legionistów, pisał również dramaty, prace historyczne i z zakresu krytyki literackiej¹². Jak suponował krytyk literacki, Andrzej Romanowski¹³, Bergel wyszedł w swej twórczości od tak częstych w poezji Brygady Karpackiej wierszy „wygnańczych” i „tułaczych”, co szczególnie uwidoczniło się w utworach napisanych podczas pobytu w obozach jenieckich.

Fragment wiersza *Tułacza Brygada* (obóz jeńców w Brześciu Litewskim, fort hr. Berga – wrzesień 1918 r.):

*Wśród gromów i burzy, wśród krwawej zawiei,
gdy Polską orkanów bieżąca zagłada,
w bój poszła nierównej, dla jutra nadziei
– żelazna, tułacza brygada.*

*I kiedyś, po latach, gdy wolni śnić będą
jak życie się z walki i ofiar uktada,
to wskrześnie w ich sercach płomienną legendą
– Żelazna, Tułacza Brygada!¹⁴.*

¹² Wykaz ważniejszych, wydanych drukiem prac znajduje się na końcu artykułu.

¹³ Zob. A. Romanowski, *Poezja żołnierska na Wschodzie – czy jej brak?*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1985, z. 55.

¹⁴ R. Bergel, *Tułaczym szlakiem*, nakł. Wydawnictwa „Czwartak”, Kielce 1921, s. 63 i 65.

Albo też *Więzienne chwile* (obóz jeńców w Güstrow, czerwiec 1918 r.)¹⁵, czy *Nad grobem legionisty w Güstrow*:

*A otoś zagasł tutaj od Ojczyzny z dala,
na barłóżnym tapczanie, w zaduchu szpitala.
Zamiast jasnej nadziei, godzina rozpaczy
Skończyła jękiem skargi twój żywot tułaczy*¹⁶.

Charakterystyczne dlań wersy, o zdecydowanie bardziej optymistycznym wydźwięku, znajdziemy w dedykowanej gen. Józefowi Hallerowi *Pieśni o II. Korpusie*:

*Nam nie laury marzyły się sławy,
ani droga blaskami ścielona,
ale ofiar szlak znojny i krwawy,
z cierniów korona.*

*Idą pułki – piechota, armaty,
drżą na wietrze proporce ułańskie.
Sen wskrzesiły marzono przed laty
hufy bezpańskie*¹⁷.

Samej bitwie kaniowskiej poświęcił poemat *Kaniów*, napisany w obozie jenieckim w Breesen w 1918 r. Oto fragmenty:

Szarzało...

*Wiatr skowyczał, burza nielitosna
siekła mroźna ulewą, choć maj był i wiosna,
mokrym śniegiem miotła w drzemiące oplotki,
wyjąc na strzech podszyciach urągliwe zwrotki
wiośnie złudzeń i marzeń...*

*(...) Wtem – huknęły strzały
O! tułacza drużyno, karpacka brygado
czemuż tylko mogiły drogowskazy kładą
twych pochodów i bojów; czemuż tylko krzyże
mają sławę twą głosić, czemuż pamięć niże
same straty bolesne, żałobne wspomnienia
ze żelaznym oddźwiękiem twojego imienia*¹⁸.

Ożenił się w 1923 r. z Pauliną Zielińską. Zmarł 2 sierpnia 1937 r. w Myślenicach, w których zamieszkał na stałe. Tutaj żył bowiem brat Matki, Jan Szczęsny Płatkowski, który również parał się – pod pseudonimem „Pobratymiec” – literaturą i dramatopisarstwem. W zbiorach miejscowego Muzeum zachowały się listy z wielkowiekowej tułaczki, które do Wujka – niezmiennie tytułowanego w nagłówku

¹⁵ Zob. tamże s. 69–71.

¹⁶ Tamże, s. 72.

¹⁷ Tamże, s. 42 i 45.

¹⁸ Tamże, s. 48 i 51.

Grób rodziny Rajmundów Bergelów na Starym Cmentarzu w Myślenicach; fot. D. Dyląg

„Kochanym Wujciem” – pisał Rajmund Bergel na kartach legionowej poczty polowej (*Feldpostkarte*). W listach informował o swojej twórczości, przysyłał wydawcom za pośrednictwem Wujostwa swoje poezje, wysyłał również – na wszelki wypadek – kopie ważniejszych utworów. Oto próbka listu z 12 lutego 1917 r.:

Wczoraj skończyłem trzeci i ostatni akt mojego dramatu. Teraz zabiorę się do przepisywania manuskryptu i będę się starał w jaki sposób przestać kopię. Czy ma już Wujciu egzemplarz „Czasów i ludzi”. Ciekawym jak wydane i jak się zewnętrznie prezentują. A w sprawie wydania szkiców czy nie nadeszła jeszcze odpowiedź? Mam już cały szereg nowych projektów odnośnie do dalszych prac literackich¹⁹.

Został pochowany na Starym Cmentarzu przy kościele św. Jakuba na Stradomiu w Myślenicach. Jego imię nosi jedna z myślenickich ulic.

¹⁹ Tomik poezji pt. *Czasy i ludzie* został wydany nakładem Centralnego Biura Wydawnictw Naczelnego Komitetu Narodowego w Krakowie w 1917 r.

Monografia II Korpusu Polskiego

Autor pokusił się o napisanie pierwszej monografii II Korpusu Polskiego²⁰ już w roku 1920, opierając się na zebranych przez siebie źródłach, relacjach żołnierzy, którzy od początku tworzyli tę polską jednostkę wojskową w Rosji rewolucyjnej oraz bazując na osobistych przeżyciach. W przedmowie, datowanej Myślenice–Grudziądz 1920, tłumaczył:

Szkic niniejszy daleki jest od wyczerpania przedmiotu. Rozmaite względy nie pozwoliły mi na zebranie możliwie kompletnego materiału archiwalnego, ocalonego od zagłady po rozbięciu Korpusu²¹.

I dalej: (...) *chciałem choć częściowo zapełnić lukę w naszym piśmiennictwie wojskowym, a przez przypomnienie tego bohaterskiego epizodu z historii naszych wysiłków zbrojnych oddać należyty hołd krwawej pamięci kaniowskiego boju²².*

W rozdziale pierwszym tej – liczącej 64 strony – pracy, wydanej drukiem przez Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy w Warszawie w roku 1921, krótko scharakteryzował Polaków w armii rosyjskiej, główne aspekty rewolucji bolszewickiej, możliwości formowania armii polskiej, różnorodne istniejące organizacje wojskowe Polaków, decyzje podjęte na Zjeździe w Petersburgu²³ (w omawianym okresie używano nazwy Piotrogród), jak również główne zasady tworzenia polskich oddziałów.

²⁰ O II Korpusie Polskim patrz [za: J. Woyno, *Materiały archiwalne...*]: S. Aksamitek, *Epizod dziejów II Korpusu Polskiego w 1918 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1988, nr 3, s. 157-167; R. Bergel, *Bitwa pod Kaniowem*, „Wiarus” 1919, nr 12, s. 358-362; tenże, *Dzieje II Korpusu Polskiego*, Warszawa 1921; tenże, *Jak powstał II Korpus Wschodni?*, „Wiarus” 1920, nr 66, s. 949-952; tenże, *Z dziejów drugiego Korpusu Polskiego*, „Wiarus” 1920, nr 8, s. 227-232; S. Dowoyno–Sołohub, *Z pobytu misji francuskiej przy 2 Korpusie WP*, „Polska Zbrojna” 1935, nr 114/115, s. 3; X. Glinka, *Z historii powstania II Korpusu Wojsk Polskich*, „Ilustracja Polska. Placówka” 1919, z. 3, s. 22-23; J. Haller, *W 23 rocznicę bitwy pod Kaniowem [1918 r.]*, „Dziennik Polski [Londyn]” 1941, nr 256, s. 3; A. Hlawaty, *Zarys historii 6 pułku ułanów II Korpusu Wojsk Polskich na Wschodzie 1917-1918 r.*, Londyn 1965; E. A. Jarzyński, *Pod Kaniów 18.II.–11.V.1918*, „Polska Zbrojna” 1934, nr 268/269, s. 3; K. Konopka, *Jak to bywa na wojence: z opowiadań ks. kapelana*, „Wiarus” 1920, nr 4, s. 65-67; W. Kozłowski, *Artyleria II Korpusu Polskiego (listopad 1917–maj 1918)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1991, [z.] 43, s. 23-56; *W 25-lecie bitwy pod Kaniowem*, „Dziennik Polski” 1943, nr 869, s. 3; F. Lenczowski, *W 25 rocznicę bitwy kaniowskiej: 10-11 maja 1918 r.*, „Polska Walcząca” [Londyn] 1943, nr 18, s. 2; S. Miński, *Saperzy w II Korpusie Wschodnim*, „Wiarus” 1938, nr 30, s. 916; B. Nakoniecznikoff-Klukowski, *Rys dziejów II Korpusu*, „Polska Zbrojna” 1922, nr 123, s. 2; nr 124, s. 2; nr 125, s. 2; J.P. Niedolaz, *Dołączyli do aliantów: bitwa pod Kaniowem*, „Polska Zbrojna. Magazyn Tygodniowy” 1995, nr 20, s. DC; F. Niewiński, *Kaniów: [bitwa 2 Korpusu 11.V.1918 r.]*, „Tygodnik Ilustrowany” 1918, nr 45, s. 523; P. Potocki, *Jak doszło do bitwy kaniowskiej*, „Polska Zbrojna” 1935, nr 129, s. 3; W. Rupniewski, *Umowa Komitetu Wykonawczego Wojskowych Polaków Frontu Rumuńskiego z przedstawicielami koalicji*, „Niepodległość” 1929, t. 2, s. 359-362; B. Sikorski, *Rada Naczelną II Korpusu WP, jako inicjatorką przewrotu w korpusie*, „Polska Zbrojna” 1929, nr 128, s. 5; M. Wieliczko-Wielicki, *Od Rarańczy do Kaniowa*, „Polska Zbrojna” 1930, nr 125, s. 4, nr 126, s. 7, nr 127, s. 4, nr 129, s. 3; M. Wrzosek, *Z dziejów korpusów polskich w Rosji w latach 1917-1918*, „Wojsko Polskie 1914-1922”, red. B. Polak, Koszalin 1986, s. 112-143.

²¹ R. Bergel, *Dzieje II Korpusu...*, op. cit., s. 3.

²² Tamże.

²³ Nazwa zalecana to oczywiście Petersburg (zob. *Nazewnictwo geograficzne Świata. Białoruś, Rosja, Ukraina*, z. 6, Warszawa 2005, s. 46), ale w artykule konsekwentnie będziemy stosować nazwę ówczesnie używaną, czyli Piotrogród.

Powołując się na dane przedstawione przez gen. Józefa Dowbór–Muśnickiego²⁴ w pracy pt. *Szkic do dziejów I Korpusu*, a także referat Jerzego Zdziechowieckiego²⁵ pt. *O polskiej sile zbrojnej*, wygłoszony na zebraniu Klubu Narodowego w Piotrogradzie 13 kwietnia 1917 r., szacował liczbę Polaków w wojsku rosyjskim na maksymalnie 500 tysięcy żołnierzy, mających już za sobą co najmniej trzy lata służby, ale *żołnierza liniowego w piechocie stosunkowo bardzo mało i to przeważnie z roczników młodszych*²⁶, w tym oficerów Polaków ok. 19 tysięcy i niewiele ponad stu generałów, którzy *stanowili również w służbie frontowej znikomą procent*²⁷. Niestety, w morzu ogólnej anarchii zaistniałej po wybuchu rewolucji bolszewickiej, mimo korzystnych momentów w przeznaczonych do polonizacji oddziałach, zaprzeczono możliwość utworzenia jednej polskiej armii. Powstawały natomiast nieliczne jednostki wojskowe, np. I Korpus w Bobrujsku i Mińsku, II w Sorokach, III w Winnicy, czy wręcz różnorakie załogi milicji dworskich i miejskich, łatwo na ogół rozbrajane i rozpuszczane.

Gen. Józef Dowbór–Muśnicki;
ze zb. NAC

Pierwszą polską formacją z prawdziwego zdarzenia była Dywizja Strzelców Polskich, pod dowództwem gen. Tadeusza Bylewskiego²⁸, która następnie uzyskała

²⁴ Generał porucznik Armii Imperium Rosyjskiego i generał broni Wojska Polskiego, naczelny dowódca Sił Zbrojnych Polskich w byłym zaborze pruskim (ur. 25 października 1867 w Garbowie, zm. 26 października 1937 w Batorowie). W 1914 r. w stopniu pułkownika zajmował stanowisko szefa sztabu 7. Dywizji Piechoty. Brał udział w bitwie przasnyskiej dowodząc 14. Pułkiem Strzelców Syberyjskich, za którą został przez Anglików odznaczony Orderem Łaźni. Walczył na froncie austriackim, w 1916 r. dowódca 123. i 38. Dywizji Piechoty, w okresie kwiecień–lipiec 1917 dowódca XXXVIII Korpusu Armijnego. Brał udział w bitwach pod Jarosławiem, Warszawą i Łodzią. W 1917 otrzymał awans na generała lejtnanta. Po rewolucji lutowej i obaleniu caratu, oddał się do dyspozycji utworzonego w czerwcu 1917 w Piotrogradzie Naczelnego Polskiego Komitetu Wojskowego, który mianował go w ostatnich dniach lipca 1917 dowódcą I Korpusu Polskiego. Zob. *Довбор-Муслицкий Иосиф Романович*, <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=463> [dostęp: 2018-11-20].

²⁵ Polski polityk i ekonomista, poseł na Sejm I kadencji w II RP (ur. 27 sierpnia 1880 w Rozdole w powiecie bałckim guberni podolskiej, zm. 25 kwietnia 1975 w Krakowie). W kwietniu 1917 r. był członkiem Tymczasowego Zarządu Związku Wojskowych Polaków Garnizonu Mińskiego (frontu północno-zachodniego). W latach 1917-1918 jeden z przywódców Rady Polskiej Zjednoczenia Międzypartyjnego w Piotrogradzie. Był też współorganizatorem korpusów wschodnich i członkiem Ligi Narodowej. Zob. A. Miodowski, *Związki Wojskowych Polaków w Rosji (1917-1918)*, Białystok 2004, s. 40.

²⁶ Zob. R. Bergel, *Dzieje II Korpusu...*, op. cit., s. 5.

²⁷ Tamże.

²⁸ Generał major Armii Imperium Rosyjskiego i generał dywizji Wojska Polskiego (ur. 2 sierpnia 1866 r. w Kijowie – zm. 17 lipca 1939 r.). Do 1913 r. pełnił służbę w Lejb-Gwardyjskim Sankt-Petersburskim Pułku Króla

zgodę na rozszerzenie w niepełnoetatowy Korpus. W celu określenia skonkretyzowanych zasad formowania Polskiej Siły Zbrojnej zwołano zjazd tzw. Związków Wojskowych Polaków, obejmujących oficerów i szeregowych z wszystkich oddziałów i wszystkich frontów. Odbył się on w Piotrogradzie w dniach 7-22 czerwca 1917 r., a na koniec obrad uchwalono specjalną, 5-punktową rezolucję, dotyczącą właśnie Polskiej Siły Zbrojnej, jak również utworzenia dwóch centralnych instytucji: Polskiego Wojskowego Komitetu Wykonawczego oraz Zarządu Centralnego Związku Wojskowych Polaków, nad którymi postawiono Naczelny Polski Komitet Wojskowy, zmieniony w styczniu 1918 r. w Naczelną Radę Polskiej Siły Zbrojnej²⁹.

Niezwykłe wolny i nieefektywny zaciąg żołnierza oraz konflikty i wewnętrzny rozłam w obozie polskim spowolnił znacznie proces tworzenia polskich jednostek. Przystąpiono do organizowania I Korpusu Polskiego pod dowództwem gen. Dowbór–Muśnickiego z bazą dyslokacyjną na Mińszczyźnie (odcinek frontu północno-zachodniego), a na potężnym łuku frontu południowo-zachodniego rozpoczęto formować III Korpus z ośrodkiem w Kijowie oraz II Korpus na froncie rumuńskim (obydwa pod dowództwem gen.-por. Eugeniusza de Henning–Michaelisa³⁰, byłego dowódcy 29. Korpusu Rosyjskiego)³¹.

Rozdział drugi kpt. Bergel poświęcił omówieniu początków samego II Korpusu Polskiego, który powstał ze spolonizowanych oddziałów frontu rumuńskiego. W skład weszli żołnierze z 4., 6., 7. i 9. Armii, jak również jeńcy uwolnieni z obozów

Fryderyka Wilhelma III w Warszawie. Po rozpoczęciu Wielkiej Wojny mianowany dowódcą 26 Brygady Pospolitego Ruszenia. W 1916 r. awansował na generała majora. 8 lutego 1917 r. przystąpił do organizacji Dywizji Strzelców

Gen. Eugeniusz de Henning–Michaelis;
ze zb. NAC

Polskich, której dowództwo mieściło się w Kijowie, a oddziały w Biełgorodzie, Boryspolu, Czugujewie, Połtawie i Bieriezaniu. 10 kwietnia tego roku, po ustąpieniu ze stanowiska dowódcy dywizji, wyjechał do Piotrogradu, gdzie objął stanowisko przewodniczącego Komisji Wojskowej dla Formowania Oddziałów Polskich przy Sztapie Najwyższego Głównodowodzącego. Zob. *Былевский Фаддей Сигизмундович*, <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=6255> [dostęp: 2018-11-20].

²⁹ Zob. R. Bergel, *Dzieje II Korpusu...*, op. cit., s. 8.

³⁰ Generał porucznik armii Imperium Rosyjskiego oraz generał dywizji Wojska Polskiego i wiceminister spraw wojskowych w II RP (ur. 29 grudnia 1863 r. w Twierdzy Modlin, zginął 14 września 1939 w Sinołęczce). Od 23 lipca 1911 do 13 sierpnia 1914 pełnił obowiązki dowódcy II Brygady 18. Dywizji Piechoty, które łączył z funkcją komendanta Twierdzy Dęblin. 21 lutego 1915 r. wyznaczony został na stanowisko dowódcy 13. Dywizji Piechoty, z którą stacjonował w Karpatach. Walczył na terenach Polski na froncie niemieckim i austriackim. 6 grudnia 1915 awansował na generała porucznika ze starszeństwem z 2 kwietnia 1915. Od 5 maja 1917 pełnił obowiązki dowódcy XXIX Korpusu Armijnego. Po rewolucji bolszewickiej organizował i dowodził w latach 1917-18 III Korpusem Polskim. Zob. A. Suchcitz, *Generałowie wojny polsko-sowieckiej 1919-1920*, Białystok 1999, s. 24

³¹ Zob. R. Bergel, *Dzieje II Korpusu...*, op. cit., s. 10.

rumuńskich. Pod koniec listopada 1917 r. wydano rozkaz o utworzeniu II Korpusu Polskiego. Wyznaczono specjalne punkty koncentracji polskich oddziałów: z 4. Armii w miejscowości Romany, z 6. – Bołgrad, a następnie Kiszyniów, z 7. – Kamieniec Podolski i Płoskirów, z 9. – Suczawa. W grudniu 1917 r., w miarę organizowania polskich oddziałów, następowała ich dyslokacja do głównego punktu koncentracji w Sorokach nad Dniestrem w Besarabii³². Nadal, przy pełnych obsadach sztabów, taborów i magazynów, stany żołnierzy liniowych były niepełne, a nawet więcej niż skromne. Dopiero nadejście II Karpackiej Brygady Legionów Polskich wlało *trochę żywej krwi w te suchotnicze żyły i posłużyło za kościec organizacyjny dla korpusu*³³. Na wieść o tzw. pokoju brzeskim i przejściu Karpackiej Brygady, odbyło się posiedzenie Polskiego Wojskowego Komitetu Wykonawczego frontu rumuńskiego, który stanowczo stwierdził, iż *nadeszła chwila czynnej walki o zrealizowanie naszych haseł narodowych* i że obecnie zadaniem jego i tworzonej przez niego siły zbrojnej jest *czynna walka z najazdem niemieckim o niepodległość i zjednoczenie Ojczyzny*³⁴.

W rozdziale trzecim opisuje przejście przez front II Brygady na terytorium Rosji i jej dalszy marsz oraz połączenie się z II Korpusem w Sorokach. Tak argumentował konieczność przebicia się pod Rarańczą:

*Przejście II Brygady Legionów Polskich dn. 15 II 1918 r. nie było aktem straceńczej determinacji, ale czynem wojskowym, opartym na rzeczowych podstawach. Treść warunków traktatu brzeskiego przesądzała od razu istnienie Pol. [skiego] Korpusu Posiłkowego w dotychczasowym stosunku do rządów austro-niemieckich. Samorozwiązanie formacji nie dawałoby społeczeństwu polskiemu należytej satysfakcji, pozostając gołostównym, mało produktywnym protestem*³⁵.

Przejście okupiono stratą taborów z zapasami amunicji, żywności i furażu. W wyniku nocnej bitwy z 15 na 16 lutego 1918 r. przez front przeszło ok. 100 oficerów i 1500 żołnierzy, z których każdy mógł mieć najwyżej 100 naboji i jedynie cztero-dniową rację żywnościową rozdaną przed wymarszem. Brak taborów przyczynił się do niejkiej swobody ruchów, dzięki którym II Brygada była zdolna do forsownych marszów i uzyskania jak najszybszego kontaktu z polski-

Chor. Rajmund Bergel;
ze zb. Dariusza Dyląga

³² Zob. tamże, s. 18-19.

³³ Tamże, s. 20.

³⁴ Tamże, s. 21.

³⁵ Tamże s. 22.

mi formacjami w ówczesnej zbolszewizowanej Rosji. Prowadzono m.in. rokowania z obsadą wojskową Chocimia, która zgodziła się na przepuszczenie polskich legionistów pod warunkiem złożenia broni. Na takie *dictum* polskie dowództwo zarządziło kolejny nocny wymarsz, z 18 na 19 lutego 1918 r., ale do konieczności otwarcia sobie drogi bagnietem jednak nie doszło. Mimo paniki i ewakuacji Kamieńca Podolskiego przez załogę bolszewicką, nie zdecydowano się – z powodu potencjalnych komplikacji politycznych – na zajęcie miasta. Podjęto natomiast – wymuszone koniecznością chwili – dyplomatyczne rozmowy z bolszewikami i uzgodniono zasady wzajemnej neutralności.

Oto cytowany przez Bergela, stosowny telegram zwierzchności bolszewickiej³⁶:

„Telegramy” (Kamieniec Podolski z 7/20 lutego): Ażeby uspokoić ludność, podaje się do wiadomości: Dn. 3 (16) lutego przeszły z Austrii przez pozycje dwa polskie pułki, które obecnie stoją w odległości 7 wiorst od Kamieńca Pod. Te dwa pułki piechoty wraz z kawalerią i artylerią stały koło Czerniowiec. Kiedy dostały wiadomość, że Niemcy nie chcą opuścić ziem polskich i przyznać Polsce niepodległości, zdecydowały się przejść do Rosji. W czasie posuwania się na terytorium rosyjskie koło wsi Rokitny przyszło do walk między wojskami polskimi a austro-węgierskimi. Straty były duże. Piechocie udało się przebić na nasze terytorium. Artyleria jednak i cały park obozów zostały otoczone przez Węgrów. O ich losach na razie nic nie wiadomo. Pułki, które przeszły, znajdują się w ciężkim materialnym położeniu. Niebezpieczeństwa dla nas nie przedstawiają żadnego. Żołnierze są bardzo zadowoleni, że wydostali się z Austrii. Podpis. Przedstawiciel woj.-rewol. komitetu: Popow³⁷.

Tymczasem wojska austriacko-węgierskie i niemieckie rozpoczęły 27 lutego 1918 r. inwazję na rosyjskie terytorium. Nazajutrz zajęły Kamieniec Podolski, a w następnych dniach Żytomierz, Berdyczów i Płoskirów. Nie napotkały żadnego oporu ze strony wojsk bolszewickich, które przeszły na całej linii do panicznego i bezładnego odwrotu. II Brygada podążyła tedy do leżących nad Dniestrem besarabskich Sorok, w celu połączenia się z II Korpusem Polskim. Jak podaje Bergel:

Z okazji osiągnięcia kontaktu z Korpusem Polskim wydało dowództwo Brygady na postoju w Haźbijówce następujący rozkaz dzienny (Rozkaz Bryg. № 2 z dn. 5/III 1918 r.): Po dwudziestodniowej, pełnej trudów tułaczce, dotarliśmy do pierwszego celu naszego zadania – do połączenia się z formacjami, stworzonymi na wolnej ziemi Rosji i Ukrainy. (...)”³⁸.

Do faktycznego połączenia doszło nazajutrz, 6 marca 1918 r., w Jarudze.

³⁶ Jak podaje R. Bergel (s. 26): *Artykuły te, jak w ogóle cały stosunek Brygady do władz bolszewickich, później wyzyskały niesumienne te jednostki na Kresach, które – niechętne wobec samodzielnego stanowiska Brygady i Korpusu – przedstawiły wobec Rady Regencyjnej te formacje, jak podejrzane o bolszewizm.*

³⁷ Tamże, s. 26.

³⁸ Tamże, s. 28-29.

W rozdziale czwartym dostajemy informacje nt. przyznania Besarabii Rumunii, która zawarła pokój z państwami centralnymi i zobowiązała się do rozbrojenia znajdujących się na jej terytorium wojsk narodowych. W zaistniałej sytuacji nastąpił dalszy marsz na wschód. Rozkazem Korpusu z 10 marca 1918 r. utworzono pod dowództwem brygadiera Józefa Hallera³⁹ 5. Dywizję Piechoty, w skład której weszły: Brygada Karpacka, 6. pułk ułanów, dywizjon artylerii ppłk. Łopuszańskiego oraz oddzielna bateria ppłk. Rojka. Po dalszej reorganizacji dołączono do niej jeszcze kompanię saperską por. Szymańskiego, kolumnę sanitarną dr. Girdwajną i tabor nr 1. Rozkazem nr 37/1-18 z 15 marca 1918 r. przemianowano ją na 5. Dywizję Strzelecką. Tak napisał o tym fakcie sam brygadier Haller:

Rozkazem dowództwa Korpusu, Brygadę moją przekształcono w 5. Dywizję Strzelców, wchodzącą w skład II Korpusu Wojsk Polskich. Jako dowódca tej Dywizji, witam wszystkie przydzielone z II Korpusu do Dywizji oddziały. Spodziewam się, że świadomi celów, dla których stworzyliśmy zbrojne polskie oddziały, wytrwamy wszyscy przy sztandarze Wolnej, Niepodległej i Zjednoczonej Polski, silni postuchem, karnością i ochoczością służby, by w odpowiedniej chwili z bronią w ręku wejść jako regularne Wojsko Polskie do oswobodzonej od Niemców Ojczyzny⁴⁰.

Po rezygnacji z dowodzenia Korpusem przez gen. Sylwestra Stankiewicza⁴¹ dowództwo objął 28 marca 1918 r. bryg. Haller⁴².

³⁹ Generał broni Wojska Polskiego (ur. 13 sierpnia 1873 w Jurczycach, zm. 4 czerwca 1960 w Londynie). W lipcu 1916 r. został dowódcą II Brygady Legionów Polskich. Po kryzysie przysięgowym w lipcu 1917 r. (złożył przysięgę na wierność cesarzowi niemieckiemu Wilhelmowi II) dowodził w stopniu brygadiera II Brygadą, która weszła w skład Polskiego Korpusu Posiłkowego. 15 lutego 1918, protestując przeciwko postanowieniom traktatu brzeskiego, wraz z podległą mu II Brygadą Legionów Polskich i innymi oddziałami polskimi przebił się przez front austriacko-rosyjski pod Rarańczą i połączył się z polskimi formacjami w Rosji. Został dowódcą nowo sformowanej 5. Dywizji Strzelców Polskich, a od 28 marca 1918 dowodził całym II Korpusem Polskim. 7 kwietnia 1918 otrzymał nominację na stopień generała. Po bitwie pod Kaniowem i rozbięciu Korpusu uniknął niewoli i pod fałszywym nazwiskiem „Mazowiecki” przedostał się przez Kijów do Moskwy, gdzie stanął na czele Polskiej Komisji Wojskowej. Zob. J. Haller, *Pamiętniki. Z wyborem dokumentów i zdjęć*, Londyn 1964, Łomianki 2015, s. 123-178.

⁴⁰ Cyt. za: R. Bergel, *Dzieje II Korpusu...*, s. 36.

⁴¹ Generał porucznik Armii Imperium Rosyjskiego (ur. 31 grudnia 1866, zm. 11 marca 1919 w Taganrogu). Od 1 lipca do 8 listopada 1914 dowodził 14. pułkiem strzelców generała feldmarszałka Gurko. Następnie dowodził I Brygadą w 4. Dywizji Strzelców. 10 stycznia 1918 gen. Dmitrij Szczerbaczew, dowódca frontu rumuńskiego, na wniosek Komitetu Wykonawczego Związku Wojskowych Polaków frontu rumuńskiego, wyznaczył go na stanowisko dowódcy II Korpusu Polskiego (dowódcą 4. Dywizji Strzelców Polskich mianowany został gen. Władysław Glass). Zob. S. W. Wołkow, *Encyklopedia Graždanskoj Wojny. Biełoje Dwiżenije*, Sankt Petersburg-Moskwa 2002, s. 541.

⁴² Zob. Protokół nr 6 posiedzenia Naczelnej Rady Wojskowej II Korpusu Wojsk Polskich, 1918 marzec 28, Ujście, w którym jednomyślnie uchwalono: 1. *Wobec niezdecydowanego stanowiska ograniczonej mniejszości wojskowych 4 Dywizji i konieczności położenia tary agitacji osób postronnych wydać rozkaz nr 2 o usunięciu generałów Stankiewicza i Glassa z dowództwa oraz natychmiastowym przyłączeniu się mniejszości wspomnianej do korpusu.* 2. *W tymże rozkazie ogłosić o objęciu dowództwa korpusu przez brygadiera Hallera z jednoczesnym rozwiązaniem się Naczelnej Rady Wojskowej II Korpusu Wojsk Polskich wobec zaufania do działalności wojskowo-politycznej brygadiera Hallera.* Cyt. za: M. Wrzosek, *Dokumenty Polskiego Ruchu Wojskowego w formacjach rosyjskiego Frontu Rumuńskiego i losy II Korpusu Wojsk Polskich 1917-1918*, „Studia Podlaskie” 2009/2010, t. 18, s. 413.

Brygadier Józef Haller;
ze zb. Dariusza Dyląga

Przy przejściu przez Humań, 7 kwietnia 1918 r., odbyła się – dla zmylenia niemieckich władz wojskowych – owacyjnie witana przez polską ludność defilada wojskowa, w której brały udział: 5. p. ułanów, 4. Dywizja Strzelców płk. Franciszka Zielińskiego (13. i 14. p. strz.), 6. p. ułanów, 5. Dywizja Strzelców ppłk. Stanisława Machcewicza (15. i 16. p. strz.), brygada artylerii, dywizjon ciężkich haubic i pułk inżynieryjny. Korpus został zakwaterowany 13 kwietnia 1918 r. w południowo-zachodniej części powiatu kaniowskiego. Następnie nakazano II Korpusowi Polskiemu czekać na rozwój sytuacji i nie wszczynać jakichkolwiek starć z wojskami niemieckimi. Z dnia na dzień sytuacja ulegała pogorszeniu, a Korpus systematycznie był zamykany w coraz grubszym pierścieniu wojsk nieprzyjacielskich. [Ja](#) czytamy na s. 55:

Dla podniesienia ducha i krzewienia świadomości narodowej w masach żołnierskich wydawano w drukarni połowej Korpusu piśmko żołnierskie, najpierw „Niepodległość”, później „Legionistę” (tytuł odziedziczony po gazecie 2 p.p. Leg. Pol.), którego redaktorami byli kolejno Mieczysław Gruszecki i chor. Rajmund Bergel⁴³.

W rozdziale piątym zawarł autor szczegóły bitwy kaniowskiej, która zakończyła historię II Korpusu Polskiego. Relację z bitwy, mającą miejsce 11 maja 1918 r., otworzył następującym cytatem:

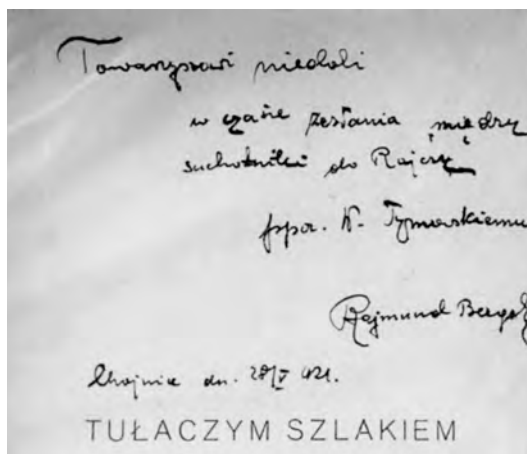
(...) nadszedł dzień 11 maja. Dnia tego o godz. 4-ej rano bez jakiegokolwiek wypowiedzenia kroków wojennych napadli Niemcy na II Korpus, pierwsze uderzenie skierowując na Kutelewkę i Potok. Obejście błotami pikiet i placówek, a następnie niespodziewane zaatakowanie śpiących oddziałów, zapewniło nieprzyjacielowi znaczną przewagę⁴⁴.

Nie czas i miejsce w artykule, którego celem jest syntetyczne przedstawienie sylwetki kpt. Rajmunda Bergla i Jego dokonań, przytaczać opis owych dramatycznych wydarzeń. Uderzająco wybrzmiewają zdania o *zdradzieckim napadzie rannym i koncentrycznym ataku nieprzyjacielskim* oraz *krzyczącej dysproporcji sił*. Zaproponowane przez Niemców „honorowe” warunki kapitulacji nie zostały jednakże dotrzymane. Umowa

⁴³ R. Bergel, *Dzieje II Korpusu...*, s. 55.

⁴⁴ Tamże, s. 58.

kapitulacyjna, podpisana ze strony niemieckiej przez gen. Franza Hermanna Zierolda, komendanta 28. Brygady Obrony Krajowej, m.in. przewidywała, iż *Oficerowie polscy zatrzymają szable lub broń palną bez amunicji, jak również Oficerom polskim i żołnierzom za wyjątkiem broni i amunicji pozostaje całe umundurowanie i własność prywatna, a w szczególności buty, ubranie, pasy, plecaki, chlebaki, zegarki, noże, itp. oraz pieniądze*⁴⁵. Jak informuje Bergel, owe punkty umowy zostały następnie *haniebnie pogwałcone. Już w drugi dzień transportu odebrano broń, a przy tej sposobności pokradziono buty, ubrania, zegarki i walizki z całą zawartością*⁴⁶. Na marginesie dodajmy, że gen. Haller *do ostatniej chwili upierał się, aby dzielić twardy los swoich żołnierzy. Dopiero po natarczywych prośbach i namowach dał się przekonać i ogoliwszy zarost, w przebraniu wyjechał do Tagańczy, a stamtąd koleją do Kijowa*⁴⁷. II Korpus Polski przestał istnieć.

Dedykacja z 1921 r. na egzemplarzu tomiku „Tułaczym szlakiem”

Bibliografia

A. Źródła

Centralne Archiwum Wojskowe, sygn. I.122.71, II Korpus Polski.
[Centralne Archiwum Wojskowe](#), sygn. I.120.1, Komenda Legionów.
[Centralne Archiwum Wojskowe](#), sygn. I.400.858, Legiony Polskie.
Zbiory Dariusza Dyląga.
Zbiory Muzeum Niepodległości w Myślenicach.
Zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego.

B. Opracowania

Aksamitek S., *Epizod dziejów II Korpusu Polskiego w 1918 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1988, nr 3.
Album Legionów Polskich, Kraków 1933.
Bergel R., *Bitwa pod Kaniowem*, „Wiarus” 1919, nr 12.
Bergel R., *Dzieje II Korpusu Polskiego*, Warszawa 1921.
Bergel R., *Jak powstał II Korpus Wschodni?*, „Wiarus” 1920, nr 66.
Bergel R., *Z dziejów drugiego Korpusu Polskiego*, „Wiarus” 1920, nr 8.
Dowoyno–Sołłohub S., *Z pobytu misji francuskiej przy 2 Korpusie WP*, „Polska Zbrojna” 1935, nr 114/115.
Dyląg D., *Do Ciebie Polsko i dla Twojej chwały, czyli rzecz o Rzeczypospolitej Rafajłowskiej*, „Gazeta Górska” 2014, nr 4.
Glinka X., *Z historii powstania II Korpusu Wojsk Polskich*, „Ilustracja Polska. Placówka” 1919, z. 3.

⁴⁵ Tamże, s. 62.

⁴⁶ Tamże, s. 62.

⁴⁷ Tamże, s. 63.

- Haller J., *Pamiętniki. Z wyborem dokumentów i zdjęć*, Londyn 1964, Łomianki 2015.
- Haller J., *W 23 rocznicę bitwy pod Kaniowem*, „Dziennik Polski” [Londyn] 1941, nr 256.
- Hlawaty A., *Zarys historii 6 pułku ułanów II Korpusu Wojsk Polskich na Wschodzie 1917-1918 r.*, Londyn 1965.
- Jarzyński E.A., *Pod Kaniów 18.II.–11.V.1918*, „Polska Zbrojna” 1934, nr 268/269.
- Konopka K., *Jak to bywa na wojence: z opowiadań ks. kapelana*, „Wiarus” 1920, nr 4.
- Kozłowski W., *Artyleria II Korpusu Polskiego (listopad 1917–maj 1918)*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica” 1991, z. 43.
- Lenczowski F., *W 25 rocznicę bitwy kaniowskiej: 10-11 maja 1918 r.*, „Polska Walcząca” [Londyn] 1943, nr 18.
- Miński S., *Saperzy w II Korpusie Wschodnim*, „Wiarus” 1938, nr 30.
- Miodowski A., *Związki Wojskowych Polaków w Rosji (1917-1918)*, Białystok 2004.
- Nakoniecznikoff-Klukowski B., *Rys dziejów II Korpusu*, „Polska Zbrojna” 1922, nr 123, 124, 125.
- Nazewnictwo geograficzne Świata. *Białoruś, Rosja, Ukraina*, z. 6, Warszawa 2005.
- Niedolaz J.P., *Dołączyli do aliantów: bitwa pod Kaniowem*, „Polska Zbrojna. Magazyn Tygodniowy” 1995, nr 20.
- Niwiński F., *Kaniów: [bitwa 2 Korpusu 11.V.1918 r.]*, „Tygodnik Ilustrowany” 1918, nr 45.
- Potocki P., *Jak doszło do bitwy kaniowskiej*, „Polska Zbrojna” 1935, nr 129.
- Roja B., *Legioniści w Karpatach 1914-1915 roku*, Warszawa 1933.
- Romanowski A., *Poezja żołnierska na Wschodzie – czy jej brak?*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1985, z. 55.
- Rupniewski W., *Umowa Komitetu Wykonawczego Wojskowych Polaków Frontu Rumuńskiego z przedstawicielami koalicji*, „Niepodległość” 1929, t. 2.
- Sikorski B., *Rada Naczelna II korpusu WP, jako inicjatorka przewrotu w korpusie*, „Polska Zbrojna” 1929, nr 128.
- Suchcitz A., *Generałowie wojny polsko-sowieckiej 1919-1920*, Białystok 1993.
- Tomkowski E., *Kawalerowie Virtuti Militari 1792-1945*, t. 2 (1914-1921), cz. 2, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej, Koszalin 1993.
- W 25-lecie bitwy pod Kaniowem*, „Dziennik Polski” [Londyn] 1943, nr 869.
- Wieliczko-Wielicki M., *Od Rarańczy do Kaniowa*, „Polska Zbrojna” 1930, nr 125, 126, 127, 129.
- Wołkow S. W., *Encyklopedia Graždanskoj Wojny. Biełoje Dwiżenije*, Sankt Petersburg–Moskwa 2002.
- Woyno J., *Materiały archiwalne do dziejów polskich formacji wojskowych w Rosji (1914-1920)*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 2002, nr 25.
- Wrzosek M., *Dokumenty Polskiego Ruchu Wojskowego w formacjach rosyjskiego Frontu Rumuńskiego i losy II Korpusu Wojsk Polskich 1917–1918*, „Studia Podlaskie” 2009/2010, t. 18.
- Wrzosek M., *Z dziejów korpusów polskich w Rosji w latach 1917-1918*, „Wojsko Polskie 1914-1922”, red. B. Polak, Koszalin 1986.

C. Strony internetowe

<http://www/gwar.ru/persons/persons.html>

D. Ważniejsza, wydana drukiem, twórczość R. Bergla

- Bergel R., *Czasy i ludzie. Poezye*, nakł. Centralnego Biura Wydawnictw NKN, Kraków 1917.
- Bergel R., *Do źródeł dramaturgii Wyspiańskiego*, „Pamiętnik Literacki” [czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej] 1931, nr 28.
- Bergel R., *Dramat widmowy w „Weselu” Wyspiańskiego*, Myślenice 1932.
- Bergel R., *Dramat widmowy w „Weselu” Wyspiańskiego* [fragment], *Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum imienia Tadeusza Kościuszki w Myślenicach za rok szkolny 1930/31*, [Myślenice] 1931.
- Bergel R., *Morze polskie i Gdańsk w literaturze polskiej*, *Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum imienia Tadeusza Kościuszki w Myślenicach za rok szkolny 1929/30*, [Myślenice] 1930.
- Bergel R., *Oblężenie twierdzy grudziądzkiej w 1807 r.*, Warszawa 1922.
- Bergel R., *Oziemie. Obrazek ludowy w 1 Akcie*, nakł. Księgarni Św. Wojciecha, Poznań–Warszawa–Wilno–Lublin [1929].
- [Bergel R.] Ramuń, *Pan Majsterek. Humoreska sceniczna ze śpiewami w jednym akcie*, nakł. Księgarni A. Cybułskiego w Poznaniu, Poznań 1915, 1929.
- Bergel R., *Tęczowe mosty. Poezje*, nakł. Księgarni Św. Wojciecha, Poznań–Warszawa–Wilno–Lublin [1924].
- Bergel R., *Tułaczym szlakiem*, nakł. Wydawnictwa „Czwartak”, Kielce 1921.
- Bergel R., *Współczesny Kraków literacki. Liryki*, cz. 1, Kraków 1924.
- Bergel R., *Z trudu naszego i znoju (ofiarny bój). Epizod dramatyczny z walk Legionów polskich w 3-ech odsłonach*, Miejsce Piastowe 1934.